

ՍԻՐԱՆԵՍ ՎԱՐԴՊԵՏԸ ՀԱԼԻՁՈՐ ԳՅՈՒՂԻՑ*

Սերգեյ Հախվերդյան

Դոցենտ

Գորիսի պետական համալսարան

Բանալի բառեր: Վարդպետ, Ամաղուի Նորավանք, Հալիձոր, Գլածորի համալսարան, Մոմիկ:

ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիսի ենթաշրջանի տարածքում հայտնի են համահայկական ճանաչում, պատմա-ճարտարապետական, հոգևոր-մշակութային արժեք ներկայացնող շինություններ՝ Տաթևի վանք, Բղենո Նորավանք, Հալիձորի ու Տաթևի հարանց անապատներ, Վերիշենի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցի և այլն: Մեզ հասել են միայն որոշ կոթողների կառուցումը հովանավորած անձանց անունները, իսկ դրանց ճարտարապետների, քարգործ վարպետ շինարարների մասին տարեգրությունը լռում է: Այնուամենայնիվ, շնորհիվ վիմագիր արձանագրությունների, մեզ հայտնի է դառնում ծնունդով Գորիսի Հալիձոր գյուղացից մի նշանավոր ճարտարապետի անուն: Խոսքը միջնադարյան հայ նշանավոր ճարտարապետ-շինարար, քարգործ-վարպետ՝ վարդպետ Սիրանեսի մասին է¹:

Սյունյաց ամենաերևելի ու հզոր Օրբելյան իշխանը եղել է Սմբատը (1253-1273): Նա մահացավ Թավրիզում, թաղվեց Ամաղուի Նորավանքում: Սմբատին փոխարինած Սյունյաց իշխանաց իշխան Տարսայիձը 1275թ. Սիրանես ճարտարապետին հանձնարարում է եղբոր գերեզմանի վրա կառուցելու Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որը հայտնի է «Սմբատի դամբարան» անունով: Սիրանեսի նախագծած ու կառուցած գողտրիկ եկեղեցին Ալիշանի բնորոշմամբ «սագաշեն» է², միանավ բազիլիկի տիպի, թաղակապ, երկթեք տանիքով, իսկ արևմտյան կողմից՝ սյունազարդ շքանուտքով:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին Ամաղուի Նորավանքի եկեղեցիների խմբի կարևոր բաղադրիչներից է:

*Հոդվածը ընդունված է 17.12.14:

¹ Սիրանեսը վարդպետ է անվանված վիմագիր արձանագրության մեջ: Վարդպետը վարդապետն է: Ղ. Ալիշանի, Հ. Օրբելու և այլոց կարծիքով վիմագրերում հիշատակվող շենքեր կառուցող վարդապետ-վարդապետները ճարտարապետ-շինարարներն են (տես Գրիգորյան Գ., Նվիրատվություններ Անհի եկեղեցիներին ու վանքերին 9-14 դդ., Էջմիածին, 2002, էջ 112): Կարծում ենք դա նաև տեսական գիտելիք ունեցողի բնութագրականն է, իր մասնագիտությամբ վարդապետական գավազանի տիրացած անձի բնութագրականը:

² Անգմբեթ՝ սագի կամ տապանի նմանությամբ (տես, Աճառյան Հր. Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 153):

Սյունյաց տան պատմիչ Ստ. Օրբելյանը անդրադարձել է իր հայր Տարսայիճի կողմից հորեղբայր Սմբատի համար դամբարանատան կառուցմանը: Նա գրում է. «Իր եղբայր Տարսայիճը Սմբատի համար (այնուհետև) կառուցում է դամբարանատուն՝ սուրբ Գրիգոր անունով եկեղեցին, այնտեղ է փոխադրում եղբոր աճյունը՝ հավերժական հանգստյան»¹: Պատմիչը խոսում է Ս. Գրիգոր եկեղեցի դամբարանի կառուցման մասին, բայց չի հիշատակում եկեղեցին կառուցող ճարտարապետի անունը, որը եղել է իր ժամանակակիցը: Պատմիչը չի նշում նաև եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա իր հոր կողմից արված արձանագրության մասին: Բարեբախտաբար արձանագրությունը անխաթար վիճակում հասել է մեր ժամանակները: Այն հրատարակել կամ ուսումնասիրել են Ս. արքեպ. Ջալալյանցը, Ե. Լալայանը, Ղ. Ալիշանը, Ս. Բարխուդարյանը, Գր. Գրիգորյանը՝ հայերեն, նաև ռուսերեն լեզուներով²: Սույն ուսումնասիրության շրջանակներում բովանդակությունից զատ, մեզ չեն հետաքրքրում արձանագրության առանձին բառերի տարընթերցումները կամ բառերի մոտ նշված հարցականները, որոնք, ասենք, կան Ալիշանի մոտ: Մեզ համար առավել ընդունելի է պրոֆ. Գր. Գրիգորյանի հրապարակած այդ արձանագրության ամբողջական տեքստը՝ մեկնաբանություններով հանդերձ: Այնտեղ կարդում ենք. «... որ եկեղեցի տվի շինել Սիրանես վարդապետին ու զՅալեծորի Շնհերոյ նրայ հայրենիք տվի, ու ինչ զեկեղեցին լմնեցին խիլայ կատարաք: Շ: (500) սպիտակ, ի այն խիլային փոխան զԱղազար Ըղուերծեցին տվաք՝ նրանց հայրենիք լինի...»³: Ուրեմն վարդապետ Սիրանեսին որպես աշխատանքի վարձատրություն Տարսայիճ իշխանը, անտարակույս վարդապետ Սիրանեսի իսկ խնդրանքով, որպես «հայրենիք» ասյինքն ժառանգական իրավունքով նրան կալվածք-տարածքներ է տալիս ներկայիս Գորիսի Շինուհայր և Յալիծոր գյուղերի սահմանների հատման վայրում: Նույն բովանդակությամբ, սակայն ավելի հակիրճ ու սեղմ արձանագրություն կա և Յալիծոր գյուղի խաչին խութ կամ Վնսար (Վանասար) վայրում կանգնած խաչքարի պատվանդանին⁴: Նույն խաչին խութում Սիրանեսը իր եղբայր Յգարմելի հետ իրենց ծնողների՝ հայր Գոքայի և մայր Թենի-

¹ Օրբելյան Ստ., *Սյունիքի պատմություն*, քարգմ. ներած. և ծանոթագր. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 335:

² Տես Ջալալեանց Ա., *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*, մասն Բ, Տփղիս, 1858, էջ 172, *Լալաեան Ե.*, *Ազգագրական հանդես*, գիրք 26, Թիֆլիս 1898, էջ 503, *Ալիշան Ղ.*, *Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 191*: Բարխուդարյան Ս., *Դիվան հայ վիմագրության*, գիրք 3, էջ 234-235, Գրիգորյան Գր., *Սյունիքը Օրբելյանների օրոք*, Երևան, 1981, էջ 123, Григорян Гр., *Очерки истории Сюника IX-XV вв.*, Ереван, 1990, 319:

³ Գրիգորյան Գր., *Սյունիքը Օրբելյանների օրոք*, Երևան, 1981, էջ 123:

⁴ Տես Բարխուդարյան Ս., *Դիվան հայ վիմագրության*, հ II, Երևան, 1960, էջ 52:

կայի հիշատակի խաչքարի ճակատին արել են չորստողանոց արձանագրություն¹: Վերոհիշյալ արձանագրություններին առնչված բոլոր ուսումնասիրողները միակարծիք են, որ Սիրանես ճարտարապետ-վարդպետը եղել է բնիկ Հալիձոր գյուղացի²:

Սիրանես վարդպետին վերաբերող արձանագրությունները որոշակի արժեքավոր նյութեր են պարունակում միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար:

Ուսումնասիրողների մոտ տակավին տարակարծություններ կան, թե որքան է կազմել և ինչ սահմաններում է ընդգրկվել Շինուհայր և Հալիձոր գյուղերի հողատարածքում որպես հայրենիք Սիրանես ճարտարապետին շնորհված տարածքը: Ոմանք կարծում են, որ ճարտարապետին տրվել է նաև Շինուհայր գյուղը³: Պրոֆ. Գր. Գրիգորյանը, ելնելով վիճակի արձանագրություններից ու դրանց տեղադրությունից, հստակ տալիս է վարդպետին նվիրված հողատարածքի անվանադիր սահմանները և գտնում է, որ վերոհիշյալ երկու գյուղերն ամբողջապես չեն տրվել Սիրանեսին, քանի որ դրանք արդեն իսկ նույն իշխանի կողմից այլ հինգ գյուղերի հետ տրված էին Տաթևի վանքին⁴: Սիրանեսին տրված կալվածքը եղել է Որոտան գետի գեղատեսիլ կիրճում, Շինուհայր և Հալիձոր բնակավայրերի արանքում: Գնել Գրիգորյանը համամիտ է այս կարծիքին ու նույնիսկ փորձել է տալ տարածքի մոտավոր չափերը՝ 10-20 հեկտար, «... որի մի մասը հարմար էր անասնապահության, իսկ մյուս ցածրադիրը՝ այգեգործության համար: Այնտեղ նա (Սիրանեսը – Ս. Հ.) հաստատել է ագարակի բնույթի տնտեսություն, շինել բնակարաններ, մատուռ: Այնտեղ են գտնվել Սիրանեսի տոհմի անդամների տապանաքարերը»⁵:

Իշխան Սմբատ Օրբելյանի նախաձեռնությամբ ու հանձնարարությամբ, Սիրանես ճարտարապետը վերակառուցել է Նորավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու գավիթը⁶: Գավթի արևմտյան ճակատի վերնամասում լուսամուտի կիսաշրջանաձև, խորանիստ ճակատակալի վրա Սիրանեսը արել է մի հրաշագեղ պատկերաքանդակ, որն իր լուծումներով դուրս է գալիս ավելի բարձր հորիզոններ, քան հայ ազգային քանդակագործության

¹ Նույն տեղում, էջ 53:

² Տես Բարխուդարյան Ս., *Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ*, Երևան, 1963, էջ 75:

³ Գրիգորյան Ա., *Վայոց ձորի և Որոտանի մանրանկարչությունը XIII – XVII դդ.*, Երևան, 2003, էջ 150:

⁴ Գրիգորյան Գր., *Սյունիքը Օրբելյանների օրոք*, Երևան, 1981, էջ 124:

⁵ Գրիգորյան Գ., *Նվիրատվություններ Ամիր եկեղեցիներին ու վանքերին IX – XIV դդ.*, էջմիածին, 2002, էջ 112:

⁶ ՀՄՀ հ. 8, *Մնացականյան Ս.*, Երևան, 1972 թ., էջ 378:

շրջանակներն են¹: Այն աղերսներ ունի Բղենո-Նորավանքի բարձրաքանդակների հետ:

Սիրանեսը եղել է Տարսայիճ Օրբելյանի «դրան»՝ իշխանական տան ճարտարապետը, ունեցել օգնականներ: Նա կառույցներ է թողել նաև Արատեսի վանքում, ուր Տարսայիճ իշխանը շինարարական աշխատանքներ ձեռնարկեց՝ այն դարձնելու Նորավանքի եպիսկոպոսական ամառանոցի վայր: Որ Արատեսի գեղատեսիլ գավիթներից լավագույնը կառուցել է Սիրանեսը, իր Գրգորիկ օգնականի հետ², անտարակուսելի է: Դա է վկայում նաև համալիրը հիմնովին ուսումնասիրած Ս. Բարխուդարյանը՝ ասելով, որ այստեղ բժիշկ Քաջբերունին գավիթի վերին կամարից ընկած մի քարի վրա կարդացել է. «ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍԻՐԱՆԵՍԻՆ», քարն այժմ չկա, անհետացել է: Նույն գավթի հյուսիս-արևմտյան մույթի խոյակի վրա գրված է. «ԳՐԳՈՐԻԿ»³: Արատեսի գավիթի շինարարական աշխատանքներն ավարտվել են կամ 1268 թ. կամ 1270 թ.:

Սիրանեսի կառուցած գավիթը Արատեսի վանական համալիրի զարդն է և հայ ճարտարապետության մեջ ունի ուրույն տեղ՝ իր անկրկնելի խաչավորվող կամարներով: Գավիթն ունեցել է կենտրոնից ելնող չթաքարային մշակումով երդիկով գմբեթ:

Սիրանեսը սոսկ արհեստավոր քարգործ-վարդպետ կամ շինարար ճարտարապետ չի եղել: Նա ունեցել է տեսական խոր գիտելիքներ և ըստ պրոֆ. Գր. Գրիգորյանի դասավանդել է Գլաձորի համալսարանում. «... - կարելի է ենթադրել, որ Գլաձորի համալսարանում դասավանդվել է նաև ճարտարապետություն, որը հավանորեն ուսուցանել են Օրբելյանների պալատական ճարտարապետներ Սիրանեսը և նրա տաղանդավոր աշակերտ Մոմիկը»⁴: Սիրանեսի գործի շարունակողը եղել է նրա աշակերտ Մոմիկը, որը ավարտին հասցրեց Ամաղուի Նորավանքի չքնադագեղ համալիրը: Իսկ Սիրանեսը, ունենալով առաջացած տարիք, որոշում է իր կյանքի վերջալույսն անցկացնել ծննդավայր Զալիձորում, ստանձնելով իրեն շնորհված կալվածքի տնօրինումը: Կասկած չկա, որ նա մասնակցություն է ունեցել իր ծննդավայրում կամ կալվածքում շինությունների, աղբյուրների կամ կամուրջների, խաչքարերի ստեղծման աշխատանքներին:

¹ Տես Քրիստոնյա Հայաստան, հանրագիտարան, Հասարակական Մ., Երևան, 2002թ., էջ 811:

² Գրգորիկ անվանը հանդիպում ենք Զալիձորի Շրջիկ վայրում կանգնեցված խաչքարի արձանագրությունում: Թերևս նա էլ է եղել հալիձորցի:

³ Բարխուդարյան Ստ., Դիվան հայ վիճագրության, հ. 3-րդ, Երևան, 1967թ., էջ 125:

⁴ Գրիգորյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 163:

Պատմաբանները անդրադառնալով Սիրանեսին հիշատակող արձանագրություններին, ուշադրություն են դարձրել ճորտատիրությանը բնորոշ մի երևույթի արձանագրմանը, ըստ որի կալվածքների հետ մեկտեղ, որպես հայրենիք, Սիրանեսին է տրվել Աղազար Ըղվերծեցին, որպեսզի նա որդոց որդի ծառայի¹: Վերոհիշյալը վիճաբանական եզակի փաստերից է և վկայում է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում ճորտատիրության երևույթի առկայությունը, թեպետ այն կրել է ոչ մասսայական, մասնավոր բնույթ:

Հայ մարդու շինարարական-ճարտարապետական տաղանդը երկրամասի բնակիչների մոտ արտահայտվել է նաև նոր ժամանակներում: Միջնադարյան հայ երևելի ճարտարապետ-շինարարի ժառանգական գեներն արտահայտվել են Գորիս քաղաքի շինարարության ու ճարտարապետության մեջ: Պատահական չէ, որ Գորիսը մասնագետների կողմից համարվել է 19-րդ դարավերջի հայ ճարտարապետության գոհար²:

Ամփոփում

13-րդ դարում Սիրանեսը եղել է հայ քանդակագործության նշանավոր դեմքերից մեկը: Նա ծնվել է Գորիսի շրջանի Հալիծոր գյուղում: Ամաղուի Նորավանքում նա կառուցել է սուրբ Գրիգորի անվան եկեղեցին: Այդ մեծ գործի համար նա Տարսայիչ Օրբելյան իշխանից հայրենի Հալիծորում կալվածք է ստացել: Այդ նվիրատվության մասին արձանագրությունը պահպանվում է ինչպես Ամաղուի Նորավանքում, այնպես էլ Հալիծորում:

Սիրանեսի աշակերտն է եղել նշանավոր հայ քանդակագործ Մոմիկը:

¹ Ընդվերծը Սյունիքի Ծղուկ գավառի գյուղերից է: Ըստ Մ. Հասրաթյանի 16-17-րդ դդ. այն վերանվանվել Դարբաս-Դարբաս (Հասրաթյան Մ., Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 137, տես նաև Դավթյան Շչ., Սիսիանի բնակավայրերի պատմությունը, Երևան, 1997, էջ 52):

² Арутюнян В., Каменная летопись армянского народа, Ереван, 1985, стр. 124-125: Գորիսում ուրույն ճարտարապետներ են ապրում նաև այսօր: Նրանցից մեկն է շնորհաշատ Սևադա Ջաքարյանը, որն իրականացրեց Գորիս քաղաքի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու զմբեթի կառուցումը, տվեց Գր. Տաթևացուն նվիրված հուշակոթողի ճարտարապետական անկրկնելի լուծումը և այլն:

Сиранес вардапет из села Алидзор

Сергей Ахвердян

Резюме

Ключевые слова: Вардапет (мастер), Амагуинский Норавак, университет Гладзора, Момик.

Сиранес был одним из выдающимся личностей армянского зодчества 13 в. Родом он был из села Алидзор Горисского района. Он построил церковь св. Григора в Амагуинском Нораванке и от князя Тарсаич Орбелян в родном Алидзоре получил земельный участок. Об этом дарении сохранились каменные надписи и в Амагуинском Нораванке и в Алидзоре.

Учеником Сиранеса был талантливый армянский зодчий Момик.

Siranes Vardapet from the village of Halidzor

Sergey Hakhverdian

Summary

Key words: Vardapet (Master), Noravank of Amaghu, Halidzor, the university of Gladzor, Momik.

One of the most outstanding people of the 13th century's architecture is Siranes. He is a descent of the village Halidzor, of Goris region. He built St. Grigor church in Amaghu at Noravank and in return he got a piece of land in his native village Halidzor from the Prince Tarsayitch Orbelyan in return got a land as a gift. Lithograph records about that donation have been preserved both in Amaghu and in Halidzor. The alented armenian architect Momik used to be Siranos' apprentice.